

Ještě není po všem

Proč je třeba pochopit podstatu totalitních režimů

MARTIN PALOÚŠ

Tento text začal vznikat (v angličtině) už v roce 1998, kdy jsem byl požádán, abych na téma totalitarismus přispěl do jedné americké encyklopedie. Pustil jsem se do studia pojmu od jeho vzniku ve 20. letech 20. století přes jeho vývoj v době studené války mezi Východem a Západem až po jeho používání v současném politickém diskurzu. Encyklopedie se setkala s velkým zájmem a dosud se dočkala ještě dalších dvou vydání.¹ Dvakrát jsem tedy musel svůj příspěvek revidovat a aktualizovat.²

V následující studii nastíním, jak jsem toto zkoumání pojal, když jsem se do něj před více než čtvrt stoletím pustil, a na závěr si dovoluji připojit úvahu, jaké místo má po mém soudu pojem totalitarismus v dnešním politickém myšlení. V diskusích o něm rozhodně nejde pouze o jeho minulost, o to, jak se totalitní režimy ustavily a jak fungovaly v „krátkém“ 20. století, ale o to, jak rozumíme sobě samotným v současném rychle se proměňujícím světě, v prvních desetiletích 21. století; zda a jak jsme s to čelit, poučení minulostí, dnešním a budoucím totalitním ohrožením.

POČÁTKY

Totalitarismus představuje specifickou formu autokracie, která vznikla ve 20. století. Když se termín poprvé objevil v evropském politickém diskurzu ve 20. letech minulého století, nepoužívali ho ovšem jeho oponenti, ale naopak jeho propagátoři a protagonisté jako Benito Mussolini a jeho teoretik Giovanni Gentile. Termínem *totalitario* popisovali nový typ státu, jehož úkolem mělo být vyvedení Itálie z poválečné krize. A podobně nejvýznamnější italský marxista té doby Antonio Gramsci charakterizoval

komunistickou stranu jako předvoj totalitního hnutí.

V Německu uvedl výraz *totale* do politického slovníku pruský vojenský stratég Carl von Clausewitz reflektující ve slavné knize *Vom Kriege* (Ferdinand Dümmler, Berlin 1832) svou zkušenost generála pruských vojsk v bitvách s Napoleonem. Kniha *Der totale Krieg* Ericha Ludendorffa (Ludendorffs Verlag, München 1935) a esej *Die totale Mobilmachung* Ernsta Jüngera v jím sestavené knize *Krieg und Krieger* (Junker und Dünhaupt, Berlin 1930) tak ilustrovaly přístup k válce, jenž byl v německém myšlení hluboce zakořeněný. Podle Clausewitze válku nelze považovat pouze za akt použití síly mezi státy soupeřícími v mezinárodním prostředí. Jde o akt eminentně kulturní, je to čin nesoucí v sobě pečeť vnitřní nezbytnosti a autentického duchovního zájmu.

Nejvýznamnější právní teoretik meziválečného období Carl Schmitt považoval „obrat k totalitnímu státu“ za nezbytný krok k posílení slabé vlády poválečné výmarské republiky. Jeho kritika liberalismu je zvláště významná, protože to nebyl politický radikál, ale konzervativce, který se obával úpadku západní civilizace, jehož byl za svého života svědkem,

1 PALOÚŠ, Martin: Totalitarianism and Authoritarianism. In: KURTZ, Lester (ed.): *Totalitarianism and Authoritarianism. Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, Vol. 3. Academic Press, Cambridge, Massachusetts 1999 (druhé vydání Elsevier, Oxford 2008, třetí vydání Elsevier, Oxford 2022).

2 Tento svůj příspěvek věnuji filozofovi Václavu Bělohradskému k jeho 80. narozeninám, které oslavil 17. ledna 2024.

a hledal vhodný prostředek, jak čelit nejistotám a zmatkům šířícím se uvnitř jeho vlastního národa. Schmittův lék na politickou krizi, v níž se kvůli válečné porážce Německo ocitlo, spočíval v oživení silné autority, ve vytvoření autoritářského státu.

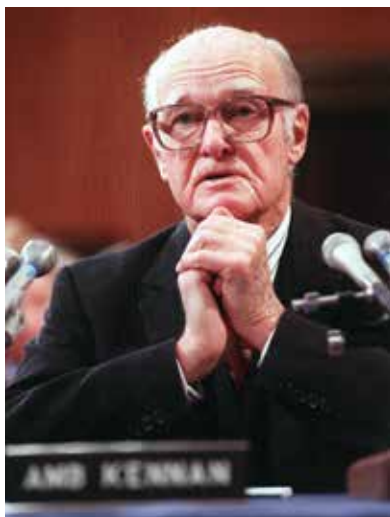
INTEKTUÁLNÍ ODPOR 30. A 40. LET

Mussoliniho heslo „*vše ve státě, nic mimo stát, nic proti státu*“ jasně ukazuje, co příznivci totalitarismu na liberalismu nesnášeli a proč se vůči němu tak vymezovali. Bylo to příliš málo státu a příliš mnoho privatizace života. Byl to negativní koncept svobody jako svobody od politiky údajného liberálního konformismu, prostřednosti a pohodlnosti. Veřejná sféra měla být oživena duchem, který byl v modernizujících se evropských společnostech potlačen či zapomenut: ve verzi italských fašistů římské, podle německých nacistů germánské provenience.

Násilné praktiky totalitních států ovšem učinily z velkého počtu evropských intelektuálů psance a veřejné nepřátele. Donutily je nejen k emigraci, ale i k tomu, aby začali o nových politických skutečnostech přemýšlet a psát. Autoři jako Arthur Koestler³ George Orwell a Albert Camus při této příležitosti (znovu)objevili specifickou literární formu: politickou fikci spojující historii a politickou kritiku. Totalitarismus byl jimi odsuzován a současně sloužil jako šokující zdroj inspirace. Jím zdeformovaný svět byl totiž fantasmagorický. Byla to oživlá noční můra, ale současně politický zlořád, jež nebylo možno považovat za cosi neuskutečnitelného.

Svou existencí totalitarismus jako by popíral možnost mu porozumět

a byl záhadou nejen pro své protagonisty, ale i pro své oběti. Stále se vracely znepokojující otázky, které později rozvinula německo-americká filozofka židovského původu Hannah Arendtová: Jaká je povaha této obludnosti? Jak vůbec mohlo něco takového vzniknout? Kdo jsou lidé, kteří byli schopni přijít s myšlenkou „konečného řešení“? Jaký stav lidské mysli mohl zplodit a udržovat v chodu byrokraticky i technologicky vyspělý systém vyhazovacích táborů?

George Kennan na snímku z roku 1990 (foto: ČTK/AP)

UVAŽOVÁNÍ O TOTALITARISMU ZA STUDENÉ VÁLKY

Za začátek „klasického“ období v historii pojmu totalitarismu se považuje konference pořádaná Americkou akademií umění a věd v Bostonu ve dnech 6.–8. března 1953, jejímiž organizátory byli Carl Joachim Friedrich a jeho mladý asistent Zbigniew Brzezinski, posléze autoři první velké knihy na

toto téma s názvem *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Harvard University Press, Harvard 1956). Úvodní přednášku měl americký diplomat George Kennan, který učinil první pokus pojem totalitarismus definovat vycházející z předpokladu, že „totalitní režimy představují nový druh v dlouhé historii autokratického vládnutí.“⁴

Politická situace ve světě se od doby, kdy se evropští intelektuálové začali pokoušet fenoménu totalitarismu porozumět a veřejně proti němu vystupovat, zásadně změnila. Druhá světová válka skončila v Evropě 8. května 1945 bezpodmínečnou kapitulací nacistického Německa. Jen o několik let později se však vítězná koalice rozpadla a v Evropě opět vypukl „ideologický“ konflikt. Starý kontinent definitivně přišel o svou dosavadní světovou hegemonii a byl rozdělen na dva antagonistické tábory pod kuratelou dvou supervelmocí, které svého mocenského postavení ve světové politice dosáhly díky válečnému vítězství: liberální Západ vedený Spojenými státy a komunistický (to jest totalitní) Východ ovládaný Sovětským svazem.

Západní perspektiva, která měla být v Bostonu artikulována a diskutována, byla zřejmá: jedna forma totalitarismu byla poražena, ale jiná se stala mnohem silnější než dřív. Západní civilizace a její liberální zásady se znovu ocitly v nebezpečí, a proto musí opět bojovat o přežití. Churchillův projev ve Fultonu v březnu 1946 a „dlouhý telegram“ George Kennana z Moskvy na ministerstvo zahraničí ve Washingtonu v témže roce, po němž Kennan napsal slavný článek podepsaný X o „zadržování komunismu“, který vyšel v časopise *Foreign Affairs*

³ Viz např. recenze Koestlerovy knihy *Španělský testament* (Academia, Praha 2023) od Stanislava Škody v tomto čísle *Paměti a dějin*.

⁴ FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1954. Všechny překlady v této studii jsou autora.

v létě 1947,⁵ představovaly neklamné známky toho, že se situace změnila. O několik let později byla studená válka v plném proudu a tento fakt hrál pochopitelně i hlavní roli při všech pokusech o konceptualizaci totalitarismu.

Totalitarismus, který nabyl podoby sovětského komunismu, nebylo možno považovat pouze za „vědecký problém“, ale představoval především vážnou hrozbu západní svobodě

Východiskem debaty se v padesátých letech stala teze zformulovaná na základě bostonské konference Friedrichem a Brzezinským: „Totalitní diktatura je historicky jedinečná, sui generis. [...] Fašistické a komunistické totalitní diktatury jsou v podstatě stejné nebo v každém případě vzájemně si podobné víc než jakýkoliv jiný systém vlády, včetně všech dřívějších forem autokracie.“ A odtud už byl jen krok k učebnicové definici. Totalitarismus jakožto radikálně nový politický fenomén 20. století bylo možno charakterizovat šesti základními rysy:

„1) Oficiální ideologií, která se skládá z oficiálního souhrnu doktríny, zahrnuje všechny důležité aspekty lidské existence a všichni, kteří v dané společnosti žijí, se k ní údajně hlásí, resp. alespoň ji mlčky podporují; tato ideologie je charakteristicky zaměřena a projektována k dokonalému konečnému stavu lidstva, obsahuje tedy chiliastický požadavek založený na radikálním odmítnutí existující společnosti a ovládnutí světa ve jménu nového společenského řádu.

2) Jedinou masovou stranou, typicky vedenou jedním mužem, ‚diktátorem‘, a skládající se z relativně malého procenta celkové populace (cca deseti

procent). Členové tvrdého jádra této státostrany jsou vášnivě a bezpodmínečně oddáni dané ideologii a jsou připraveni všemi způsoby pomáhat jejímu všeobecnému přijetí. Takováto strana je hierarchicky a oligarchicky organizovaná a typicky je buď nadřazená byrokratickému státnímu aparátu, nebo se státním aparátem přímo splývá.

3) Systematizovanou teroristickou policejní kontrolou. Tento systém podporuje stranu, ale zároveň pro stranické lídry monitoruje její členy. Kontrola je obvykle zaměřena nejen na boj proti zjevným ‚nepřítelům‘ režimu, ale i proti náhodně vybraným třídám obyvatel; teror tajné policie systematicky využívá moderní vědu a zejména vědeckou psychologii.

4) Technicky zajištěnou, téměř dokonalou monopolní kontrolou nad všemi druhy účinné masové komunikace, jako jsou tisk, rozhlas a film, která je v rukou strany a jejich podřízených kádřů.

5) Podobně technicky zajištěnou, téměř dokonalou monopolní kontrolou (ve stejných rukou) nad všemi prostředky účinného ozbrojeného boje.

6) Monopolní kontrolou nad celou ekonomikou a jejím řízením prostřednictvím byrokratické koordinace jejich dříve nezávislých korporátních subjektů, typicky včetně většiny dalších sdružení a skupinových aktivit.“⁶

Tato definice může doznas sloužit jako výchozí bod jakéhokoli výzkumu jevů totalitarismu, přestože ve všech oblastech ovládaných vůdci totalitní strany došlo v následujících desetiletích k významnému technickému pokroku. Nicméně je nutno dodat, že je tu elementární metodologický problém. Kontext studené války nastavil celkový tón debaty o totalitarismu a vytvořil kolem ní „atmosféru politické krize a ideologické naléhavosti“.

Totalitarismus, který nabyl podoby sovětského komunismu, nebylo možno považovat pouze za „vědecký

problém“, neboť představoval vážnou hrozbu západní svobodě. Jeho osvětlení se stalo, Friedrichovými slovy, „ústředním problémem naší doby“. Anebo jak to vyjádřil George Kennan v prvních větách své úvodní přednášky v Bostonu: „Sešli jsme se zde k diskusi o jevu naší doby, který přinesl nesčetným milionům našich současníků to nejhorší možné utrpení [...], které] ponížilo lidstvo v jeho vlastních očích, otřáslo důvěrou člověka v sebe sama, přimělo ho uvědomit si, že dokáže být svým vlastním nejstrašnějším a nejnebezpečnějším nepřítelem, bestialnějším než zvířata, krutějším než příroda.“⁷

Hovořil zde Kennan jako intelektuál účastníci se zásadní veřejné debaty své doby, nebo jako oficiální mluvčí amerického poválečného realismu v mezinárodní politice? Byl pro něj důležitější šok, podepřený důkazy, že totalitní diktatury jsou ztělesněným zlem majícím schopnost přetvořit lidský svět v peklo na zemi, nebo fakt, že vláda Spojených států musí takové režimy považovat kvůli jejich ďábelské povaze za nepřátelské?

Myšlenka „zadržování“ sovětského impéria dala americké zahraniční politice založené na ochraně amerických národních zájmů v éře nukleárních zbraní jasný směr. Nelze ale přehlédnout, že z hlediska podstaty totalitarismu samotného tato perspektiva poněkud rozostřovala jeho důležité distinkce a právě to lze snadno pokládat za hlavní příčinu mnoha závažných zmatení pojmů. Největší z nich se týká rozdílu mezi totalitními a autoritářskými vládami, které zdomácněly v politickém slovníku studené války, zejména ve Spojených státech, a mátlý nejen ty, kteří studovali současné autokratické formy vládnutí, ale i ty, kteří tyto koncepty používali v politické praxi.

Nepochybně se objevovaly výrazné rozdíly mezi vojenskými diktaturami v Jižní Americe či jihovýchodní Asii,

5 X: The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*, 1947, roč. 25, č. 4, s. 566–582.

6 FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew K.: *Totalitarian. Dictatorship and Autocracy*, 2nd edition. F. A. Praeger Publishers, New York – Washington – London 1961, s. 22.

7 Tamtéž, s. 18.

které byly označovány za autoritářské, a stalinistickou formou vlády, která se rozšířila do východní Evropy a podle odborníků z Pentagonu a State Departmentu ztělesňovala nefalšovaný totalitarismus.⁸

Nicméně skutečnost, že první jsou klienty a druzí protivníky Spojených států, mohli přijímat jako dostatečný argument pouze ti, kdo spoléhali na použití síly v mezinárodních vztazích a zjevně oprávněně tvrdili, že by Spojené státy neměly při ochraně svobody váhat s vojenskou intervencí v americké „zóně vlivu“ a všemi dostupnými prostředky zabránit celosvětové komunistické revoluci. Ovšem pokud jde o debatu o totalitarismu, bylo jen otázkou času, než bude zřejmé, že tento způsob uvažování je příliš zúžený a ovlivněný duchem „imperiální republiky“, jak na sklonku padesátých let charakterizoval Spojené státy francouzský politický filozof Raymond Aron.⁹

POJEM TOTALITARISMU HANNAH ARENDTOVÉ

Hannah Arendtová byla německá Židovka. S totalitarismem byla konfrontována jako mladá žena, když se v roce 1933 ve Výmarské republice chopil moci Hitler. Téhož roku uprchla z Německa, ale před svým odchodem – nejprve do Francie, kde zprostředkovávala židovskou emigraci do Palestiny, a později za novým životem a univerzitní kariérou v Americe – měla příležitost pozorovat rodící se totalitní režim v prvních měsících jeho existence, tedy doslova *in statu nascendi*.

V roce 1964, tedy o více než třicet let později své zkušenosti popsala v rozhovoru, který poskytla německé veřejnoprávní televizi. V době, kdy nový režim vznikal, nebyl pro

Hannah Arendtová v roce 1958 (foto: Barbara Niggel Radloff / Wikimedia Commons)

ni tak šokující radikalismus jeho politického programu, a především jeho otevřený antisemitismus, ale podivná změna společenské atmosféry, která nastala téměř současně. Antisemitismus nebyl pro ni ničím novým. Stejně jako všichni Židé v Německu i Arendtová byla zvyklá na jeho občasné projevy. Radikalismus nacistů v tomto ohledu bezpochyby představoval velmi zlověstný signál pro budoucnost. Nicméně to nebylo, říkala Arendtová, vůbec překvapivé:

„Nepotřebovali jsme Hitlerův nástup k moci, abychom věděli, že nacisté jsou naši nepřátelé!“¹⁰

Mnohem depresivnější než politické změny vyplývající z povahy Hitlerova nacistického režimu bylo to, co Arendtová popsala jako svůj „osobní problém“, tedy zjištění, co „dělali nikoli naši nepřátelé, ale naši přátelé“¹¹ a jak rychle se nové situaci přizpůsobili. Neměl by právě tento rys převážné většiny německé inteligence v třicátých letech, táže se Arendtová,

8 Potřebě důsledného rozlišování mezi totalitními a autoritářskými režimy se podrobně věnuje text Aviezera Tuckera v tomto čísle *Paměti a dějin*.

9 ARON, Raymond: *The Imperial Republic. The United States and the World, 1945-1973*. University Press of America, Lanham, Maryland 1973.

10 ARENDTOVÁ, Hannah: "What remains? The language remains." A conversation with Gunther Gauss. In: KHON, Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930-1954*. Hartcourt Brace & Comp., New York 1994, s. 10.

11 Tamtéž, s. 11.

být identifikován jako důležitý, leč často opomíjený prvek v dějinách německého totalitarismu? Neměl by právě zde začít výzkum povahy totalitních režimů? Není pravda, že se schopnost přizpůsobování neomezovala jen na německé intelektuály a že se objevovala v mnoha dalších podobách v mnoha jiných situacích v Evropě 20. století?

Odpověď Hannah Arendtové na tyto zneklidňující otázky, vycházející z její osobní zkušenosti a z šokující reality a brutálních faktů evropské politiky její doby, byla jednoznačná. Pozici, z níž vycházela ve svém zkoumání povahy totalitarismu, lze popsat následovně:

1) Nástup autokratických politických režimů ve 20. století, které lze označit za totalitní, nebyl výsledkem útoku proti Evropě vedeného barbar-skými zloduchy, kteří přišli zvenčí a udeřili jako blesk z čistého nebe.

2) Byl umožněn nebo alespoň usnadněn překvapivou neschopností moderních evropských společností nalézt – jednotlivě i kolektivně – v rámci mezinárodního systému, který samy vytvořily, adekvátní reakci v okamžiku, kdy se autokratické režimy objevily.

3) Vzestup a doposud jen dočasný úspěch totalitních hnutí je historickým mezníkem. Hitlerův i Stalinův režim byly nakonec poraženy, ale jejich pokusem o ovládnutí světa se stalo něco ireverzibilního a epochálního. Po Osvětimi už svět prostě nemůže být jako dřív: „Podzemní proud dějin Západu vyšel konečně na povrch a zmocnil se důstojnosti naší tradice.“¹²

Totalitarismus podle Arendtové představuje nejradikálnější a v historii nepoznané a bezpříkladné popření lidské svobody, a proto musí politika, jejímž cílem je odvrátit toto nebezpečí, vycházet z nového počátku. Zločiny proti lidskosti spáchané proti milionům nevinných lidí a genocidy jako byl holokaust, k němuž

došlo v srdci „civilizované“ Evropy v prostředí moderní, osvícené a pokrokové evropské společnosti, jejíž nejběžnější reakcí na všechny hrůzy bylo přehlížení obětí a „přizpůsobování se“, odhalily hloubku krize evropské civilizace.

Pod palbu kritiky v okamžiku konfrontace s totalitní hrozbou se nedostávají jen instituce moderního národního státu, ale také základní myšlenky a fundamentální hodnoty, o něž se opírá moderní evropský koncept politiky. Ani společenské vědy, které popisují a analyzují realitu z hodnotově neutrálního hlediska a přirovnávají totalitarismus „*k nějakému dobře známému zlu z minulosti, jako jsou agrese, tyranie, konspirace*“,¹³ ani perspektiva tradiční liberální politiky, která usiluje o obranu svobodného západního světa a bojuje proti jeho vnějším totalitním nepřátelům, nám nepomohou nalézt adekvátní odpověď na nejzásadnější politický problém, jemuž jsme nuceni od 20. století čelit.

TOTALITARISMUS NESPADL Z MĚSÍCE

Podle Arendtové leží hlavní potíže s totalitarismem v naší neschopnosti pochopit, v čem spočívá jeho nejvlastnější povaha. „*Smířit se se světem, v němž jsou takové věci vůbec možné*“,¹⁴ znovu získat schopnost jednat v okamžiku, kdy se uprostřed zmatku a politických krizí objeví totalitní tendence; udržet veřejný prostor otevřený, i když pluralita stávajících možností mizí za daných společenských a politických okolností a zdánlivě neporazitelné zákony přírody či zákony dějin vyžadují naši bezpodmínečnou kapitulaci čili chtění, abychom se jim „přizpůsobili“.

Moderní doba přý osvobodila člověka z okovů, jimiž ho prométheovská lidská povaha připoutávala k Zemi. Byla to doba rozumu a vědy; era technického pokroku, industrializace

a urbanizace; období rychlého rozvoje všech oblastí lidského života a viditelného zlepšování životních podmínek; era, která zavedla koncept náboženské tolerance; era společenské a politické emancipace, která zasáhla všechny vrstvy evropské populace; era, kdy byla demokracie, vláda většiny, jež se poprvé objevila v městských státech starověku, znovu objevena a přizpůsobena novým podmínkám jako politická forma vyhovující lépe než jakákoliv jiná forma vlády pokrokovým směrům v evropských společnostech; era konstitucionalismu, vlády práva a liberální politiky založené na prostém rozumu a osvíceném vlastním zájmu, který se hlásí ke konceptu omezené vlády a vyhláší úctu k nezcizitelným, to znamená přirozeným právům člověka; era, kdy rovnocenné suverénní státy v Evropě nahradily dosud vládnoucí křesťanské impérium a postupně vynalezly i všechny nové formy a postupy mezinárodní politiky; era, kdy byl svět – doslova objevený Evropany – skutečně „eurocentrický“, neboť Evropa nepochybně hrála ve světové politice vedoucí roli.

Politická zkušenost 20. století staví moderní dobu do radikálně nového světla. Totalitní vlády vytvořila politická hnutí, která vznikla v ne-totalitním světě („*jistě sem nespadlo z Měsíce*“, poznamenává Arendtová ironicky). Chceme-li pochopit tuto událost, která je podle Arendtové klíčovým momentem naší doby a hlavním symptomem krize evropské civilizace, je v první řadě nutno zpochybnit a důkladně znovu posoudit evropský modernizační projekt. Totalitarismus je třeba studovat v náležité historické perspektivě a jeho „*krystalizační elementy*“ musí být sledovány u svých kořenů v minulých stoletích.

Kromě samotného vzestupu totalitních hnutí ve 20. letech existují dva další krystalizační elementy, jež

12 ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*. Oikoymenh, Praha 2013, s. 11.

13 ARENDT, Hannah: *Understanding and Politics*. In: KHON, Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930-1954*, s. 309.

14 Tamtéž, s. 308.

Arendtová doporučuje vzít v potaz: antisemitismus, který se stal druhem sekulární ideologie rozšířeného v emancipujících se evropských národních společnostech procházejících v devatenáctém století procesem modernizace, a imperialismus, princip „expanze pro expanzi“, ona úporná snaha ovládnout celý svět, jež „vyrůstala z kolonialismu a byla zapříčiněna nesouladem mezi systémem národního státu a ekonomickým a průmyslovým rozvojem v poslední třetině 19. století“.¹⁵

Je zapotřebí porozumět a postavit se čelem k šokujícímu faktu, že se tak nepatrný (a ve světové politice tak bezvýznamný) fenomén jako židovská otázka a antisemitismus mohl stát katalyzátorem nejprve nacistického hnutí, pak světové války a konečně zřizování továren na smrt. Stejně tak je třeba pochopit groteskní disparitu mezi příčinou a následkem, které ustavily epochu imperialismu, kdy ekonomické obtíže vedly v několika desetiletích k hluboké proměně politické situace na celém světě.¹⁶

Návrat před období, kdy došlo ve třicátých letech ke konečnému vykrystalizování katastrofy, když se Hitler v Německu chopil moci, neznamená pro Arendtovou ponořit se čistě do vědecké historiografie: „*Nepokusila jsem se napsat dějiny totalitarismu, ale jeho analýzu z historického pohledu*“,¹⁷ odpověděla na kritickou recenzi své knihy o počátcích totalitarismu z pera politického filozofa Erika Voegelina. Cílem její studie nebylo nabídnout kauzální vysvětlení historických jevů, ale vzniku totalitarismu skutečně porozumět, což podle Arendtové „*neznamená popřít odpor, vyvodit bezprecedentní z precedentů nebo vysvětlit fenomény pomocí takových analogií a generalizací, že*

přestaneme vnímat dopad reality a šok zkušenosti. Spíše to znamená zkoumat a vědomě nést břemeno, které na nás naše století vložilo – nikoli popírat jeho existenci a poddajně se podrobovat jeho tíži. Pochopit znamená zkrátka nepromýšlet předem, ale pozorně přijmout skutečnost a vydržet její nápor – ať už je jakákoli. [...] Proces porozumění je jasně a snad primárně také procesem sebe-porozumění“,¹⁸ říká Arendtová a propojuje své studie o antisemitismu, imperialismu a totalitarismu s debatou o současné západní, ať už evropské, či americké politice.

KONCEPT TOTALITARISMU POD PALBOU

V 60. letech, kdy konflikt mezi Východem a Západem vstoupil do nové fáze, se zrodil koncept „mírového soužití zemí s odlišnými politickými a sociálními systémy“. Možnost vzájemného zničení obou jaderných velmocí stabilizovala bipolární evropské uspořádání a z této perspektivy byla nově vnímána i „klasická“, v 50. letech vzniklá definice totalitarismu.

Objevily se dva typy argumentace, které pojem totalitarismu kritizovaly. První přicházel ze Spojených států od politických a sociálních vědců, kteří za svou metodologii přijali tehdy módní behaviorismus. Důvodem, proč behavioristé koncept totalitarismu nesnášeli, bylo, že podle nich byl příliš emotivní a jako takový sváděl k nepřístojné kategorizaci a esencialismu. Extremistické zločinecké režimy jím označované přece ve své čisté podobě existovaly pouze po velice krátkou dobu. Tím, že se jím nahradí již existující termíny (fašismus, nacismus a komunismus), se nic nezíská. Jeho analytická hodnota je

velmi omezená a nejlepší by bylo se jej v politických a sociálních vědách úplně zbavit a přestat ho používat.

Druhý typ kritiky byl německé proveniencí. V Německu ovšem pochopitelně nebyl pozitivistický přístup, který prosazovali američtí behavioristé, možný. Hitlerova třetí říše byla sice poražena, ale proces denacifikace německé společnosti probíhal pomalu a byl doprovázen skandálními odhaleními a emotivními diskusemi. Ve Spolkové republice Německo, tedy v oné části Německa, která vznikla spojením západních okupačních zón, byla sice v poválečné epoše demokracie na vzestupu, ale jejím dominujícím rysem se stala politická polarizace, střet mezi levicí a pravicí. Tání ve vztazích mezi Východem a Západem inspirovalo tamní radikální levicovou inteligenci k tomu, aby zaujala militantní protiamerické postoje a v první řadě odsuzovala antihumánní rysy kapitalismu.

Termín totalitarismus byl jejími příslušníky kritizován jako propagandistický nástroj studené války, který nemá místo v aktuální německé veřejné debatě, jejímž cílem je nalézt novou německou identitu v rámci sjednocující se Evropy, a jenž slouží zájmům americké hegemonie. Jeho používání bylo německou levicí považováno za součást pokrytecké strategie těch, kdo se z oportunistických důvodů proměnili v americké spojence a snaží se odvrátit pozornost od vlastní hanebné nacistické minulosti. Proto podle jejich mínění bylo třeba pojem totalitarismu „dekonstruovat“, tj. vrátit se k tradičním termínům fašismus (který se ustálil namísto nacismu jako označení pro německou verzi totalitní vlády) a komunismus.

¹⁵ ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*, s. 21.

¹⁶ Tamtéž, s. 10.

¹⁷ ARENDT, Hannah: A reply to Eric Voegelin. In: KHON, Jerome (ed.): *Essays in Understanding 1930-1954*, s. 403.

¹⁸ ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*, s. 10.

A zde byl podle německých levičáků ten nejvýznamnější rozdíl mezi oběma pojmy: zatímco reformy na Východě prý demonstrovaly dynamiku a dosud nevyužitý potenciál socialistického hnutí, které se takto nyní zbavovalo komunistického dogmatismu, fašismus bylo nutno bezpodmínečně odsoudit jako radikální úchylku západního kapitalismu, která právem skončila na smetišti dějin.

POJEM TOTALITARISMU VE VÝCHODNÍ ČÁSTI ROZDĚLENÉ EVROPY

Politický vývoj „zlatých šedesátých let“, kdy koncept totalitarismu z veřejného diskurzu téměř zmizel, vyvrcholil v revolučním roce 1968. Studentská protestní hnutí, která zachvátila západní Evropu a Spojené státy, a pražské jaro – bezprecedentní pokus v socialistickém táboře východní Evropy otevřít uzavřený komunistický systém a dodat mu „lidskou tvář“ – se stala nejvýraznějšími artikulacemi ducha doby a uzavřela jednu éru. Převládající myšlenkové klima v 70. letech bylo výrazně odlišné. Studenti francouzských, německých či amerických univerzit přestali demonstrovat a vrátili se do poslucháren. Pocit naléhavosti, který v minulé dekádě motivoval západní intelektuály angažovat se ve veřejném prostoru, vyprchal.

Vztahy mezi Západem a Východem se vyznačovaly návratem k „realističtější“ politice, umožněné stávající bipolární politickou architekturou. Reformistický duch 60. let nahradila tradičnější verze mezinárodní politiky, která byla koncipovaná jako souhra bezpečnostních a „národních“ zájmů hlavních aktérů. Ta byla definována a dojednávána za podmínek studené války převážně

dvěma hlavními supervelmocemi, jejichž soupeření o vliv a kontrolu nad světovým vývojem krotily jejich sdílená snaha vyhnout se jadernému konfliktu a udržování globální vyváženosti a stability.

Ovšem to, co bylo možno na západní straně železné opony zaznamenat jen jako změnu politické atmosféry či jako posun veřejného mínění, bylo právem vnímáno svobodomyslnými občany na Východě jako katastrofa. Po invazi vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 uprchly z Československa desetitisíce lidí, kteří byli přesvědčeni, že oni a jejich děti už nemají v této části světa žádnou budoucnost. Ledový závan „realpolitiky“, která nahradila „tání“ pražského jara, a fakt že tento sovětský krok byl vlastně

„Střední Evropa jako domov malých národů má svou vlastní vizi světa, vizi založenou na hluboké nedůvěře vůči dějinám“

Washingtonem schválen jako operace uvnitř sovětské „zóny vlivu“, uštědřily Čechům a Slovákům lekci, kterou v roce 1983 popsal Milan Kundera, tehdy již osm let žijící ve francouzském exilu, v esejí Unesený Západ jako středoevropskou tragédií: „*Střední Evropa jako domov malých národů má svou vlastní vizi světa, vizi založenou na hluboké nedůvěře vůči dějinám. Historie, ta Hegelova a Marxova bohyně, to vtělení Rozumu, který nás soudí a který nás odsuzuje, je historie vítězů. Jenomže středoevropské národy nejsou vítězové. Nelze je oddělit od evropských dějin, nemohly by bez nich existovat, ale představují pouze rub těchto dějin, jejich oběti a jejich outsidersy.*“¹⁹

Je jisté, že nejen Středoevropané, ale i Rusové významným dílem přispěli k odhalení skutečné povahy

„socialistických“ režimů, které se ji snažily ukrýt za módní fasádu měnícího se světa v 70. a 80. letech s cílem zajistit si vhodné podmínky pro své přežití. Jedním z nich byl český disident a dramatik Václav Havel.

POJEM TOTALITARISMU U VÁCLAVA HAVLA

Václav Havel patřil ke stejné generaci českých intelektuálů jako Milan Kundera a podobně jako on vstoupil do veřejného prostoru v šedesátých letech. Pražské jaro se stalo významnou křižovatkou i v jeho životě. Na rozdíl od Kundery nikdy nebyl členem Komunistické strany Československa, což byl důvod, proč nemusel po dočasném poblouznění marxistickou ideologií projít „vystřízlivěním“, a po invazi vedené Sovětským svazem, která potlačila experiment se „socialismem s lidskou tvář“, se rovněž jeho volba od Kunderovy lišila. Když se Havel rozhodl, že ze země za žádných okolností neodejde, stal se nepochybně jedním z nejpronikavějších pozorovatelů oné metamorfózy či mutace středoevropského komunismu, kterou přinesla éra „normalizace“ zahájená onoho fatálního srpnového dne vstupem vojsk Varšavské smlouvy na československé území.

To, co především nemohlo uniknout jeho pozornosti, byl rozdíl mezi revolučním étosem a terorem stalinistických 50. let a depresivní atmosférou Československa 70. a 80. let, již charakterizovala „tupá nehybnost, alibistické opatrnictví, byrokratická anonymita a bezduchý stereotyp“.²⁰

Původně byla určujícím rysem totalitního systému kombinace idealistických nadějí na lepší svět s použitím brutální síly a fyzického násilí: „*V padesátých letech byly v naší zemi*

19 KUNDERA, Milan: *Unesený Západ*. Atlantis, Brno 2023, s. 51.

20 HAVEL, Václav: Příběh a totalita. In: HAVEL, Václav: *Moc bezmocných a jiné eseje*. Knihovna Václava Havla, Praha 2016, s. 243.

*ohromné koncentrační tábory a v nich desetitisíce nevinných lidí. Na stabbách mládeže se přitom hemžily desetitisíce nadšenců nové víry, zpívajících budovatelské písně. Mučilo se a popravovalo, dramaticky prchalo za hranice, konspirovalo – a zároveň se psaly oslavné básně na hlavního diktátora.*²¹

Kdysi „otevřená“ společnost se všemi svými přednostmi i vadami, zvýrazněnými německou okupací a hrůzami druhé světové války, byla po komunistickém puči v únoru 1948 násilně „uzavřena“. Budování „světlych zítřků“, které vytyčila marxisticko-leninská ideologie, začalo být usku- tečňováno pomocí tyranské politiky komunistické strany, která uchvátila moc a rychle zformovala totalitní režim. Je však třeba podotknout, že československou demokracii nesvrhly do propasti jen mocenské ambice nových vůdců, za kterými se sešikovaly zástupy „nadšenců nové víry“. V tom dozajista sehráli neblahou roli českoslovenští komunisté. Skutečnou „historickou silou“ stojící za jejich úspěchem však byl Sovětský svaz, jehož územní a politické zisky bylo nutno v poválečné Evropě uznat a jehož rodící se globální vliv se také odrazil v americké politice „zadržování“.

I přestože 50. léta byla zpětně právem považována za noční mŕu, Havel na nich ve svém zkoumání československé verze totalitarismu překvapivě dokázal nalézt cosi pozitivního. I když k uzavírání dříve otevřené společnosti docházelo brutálními stalinistickými metodami a v mlýnských kolech, která komunisté roztáčeli, skončilo rozdráceno obrovské množství nevinných obětí, komunismus byl budován v prostředí, jež stále nebylo totalitní a dosud

neslo některé rysy starého předrevolučního světa se svou dosud ne zcela potlačenou společenskou pamětí.

Co v 50. letech nebylo ještě úplně zlikvidováno a co okamžitě nabylo viditelnějších, hmatatelnějších a společensky významnějších podob poté, co noční mŕa zmizela, byla naděje do budoucnosti. Když lidé začali nejprve cítit a později s příchodem 60. let vnímat známky tání, objevil se rozměr lidské situace, který je schopný přes veškerý teror, tragédie a smrt dodat lidskému životu smysl: víra, že přes děsivé zkušenosti s komunismem by se společnost mohla navrátit do stavu, v němž se nacházela v předtotalitní minulosti. Tento přístup pomáhal lidem zahlédnout světlo na konci tunelu, i když neexistoval

**Období normalizace
v Československu nezačalo
v okamžiku sovětské okupace,
ale v momentě, kdy to obrovská
většina Čechů a Slováků
jednoduše vzdala**

reálný důvod věřit tomu, že by se komunistický režim mohl rychle zhroutit, a hojně rozšířené dobové spekulace o chystané americké intervenci se ukázaly jako iluze.

A tento psychický stav lidí držela při životě jejich naděje na postupnou změnu k lepšímu, kterou začali pociťovat ve „zlatých šedesátých letech“. Není divu, že velká většina Čechů a Slováků v průběhu pražského jara skutečně uvěřila – a mysleli si to dokonce ještě ve chvíli, když už v ulicích viděli sovětské tanky –, že československý socialismus, ať už to slovo znamenalo cokoli, je reformovatelný. Že nezůstanou spolu

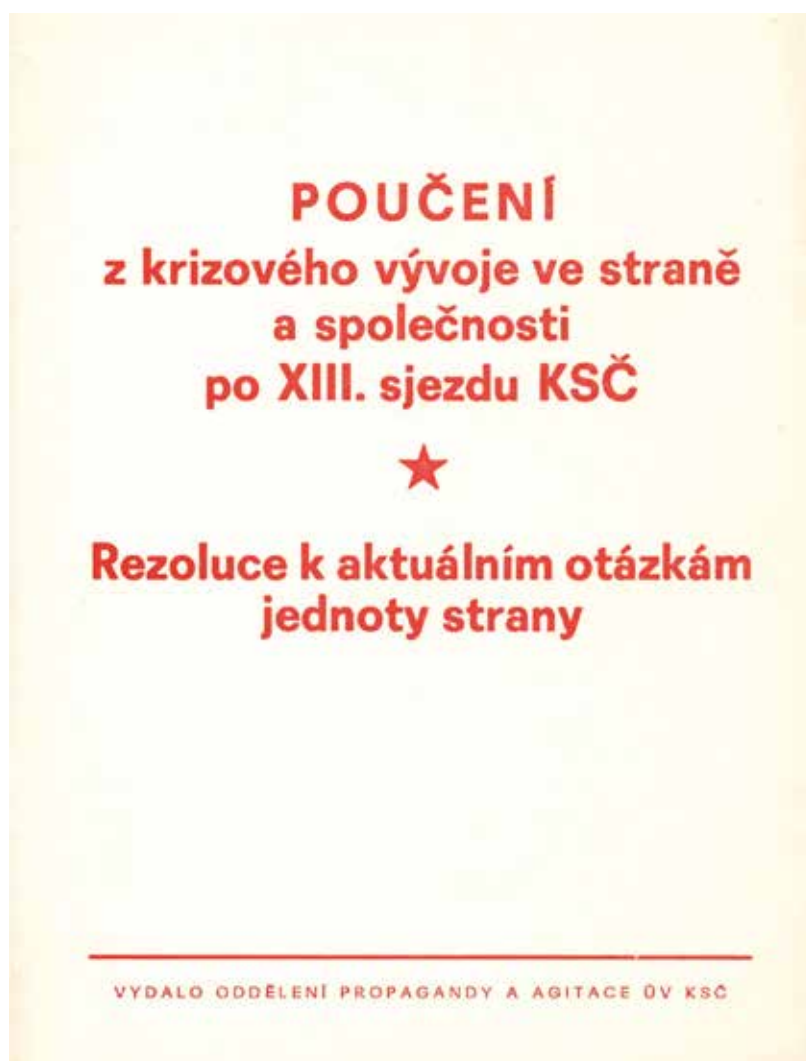
s dalšími národy střední Evropy na věky odsouzení – jak napsal Kundera v roce 1983 – být oběťmi a outsidersy evropských dějin.

**ORIGINALITA HAVLOVA VNÍMÁNÍ
POZDŇÍHO TOTALITNÍHO SYSTÉMU**

Sedmdesátá a osmdesátá léta přinesla konec této naděje a nepřijemné zjištění, že se střední Evropa dostala do slepé uličky. Ukázalo se, že bipolární politická architektura studené války je mnohem silnějším faktorem v určování její historie než touha Středoevropanů aktivně se účastnit jejího utváření. Období normalizace v Československu nezačalo v okamžiku sovětské okupace, ale v momentě, kdy to obrovská většina Čechů a Slováků jednoduše vzdala a smířila se s historickým údělem – buď začala spolupracovat se staronovou vládní garniturou, nebo se stáhla do soukromé sféry a upadla do pasivity. Duch odboje roku 1968 byl od roku 1969 nahrazen „zotročenou myslí“, jak tento jev pojmenoval a analyzoval jiný vynikající Středoevropan, polský básník Czesław Miłosz (*The Captive Mind*. Martin Secker and Warburg, London 1953). Režim, který se v Československu ustavil, může sloužit, jak Václav Havel napsal v roce 1987, „jako téměř školský příklad vyzrálého či pozdního totalitního systému“. A dodal: „Pozdně totalitní systém se opírá o tak rafinované, komplexní a mocné manipulační nástroje, že nepotřebuje vrahy a vražděné. Tím méně zapálené budovatele utopií, zneklidňující svými sny o lepší budoucnosti. Pojem ‚reálný socialismus‘, který si tato éra pro sebe ‚vymyslela‘, naznačuje, pro koho v ní není místo: pro snílky.“²²

²¹ Tamtéž, s. 242.

²² Tamtéž, s. 243–244.

Poučení z krizového vývoje se v době takzvané normalizace stalo závaznou interpretací událostí pražského jara (repro: Paměť a dějiny)

Vstupenka, kterou si člověk musel k nastoupení do normalizačního vlaku zakoupit, byla celkem levná a velká většina se nechala snadno přesvědčit. Nebylo potřeba žádného třídního původu, žádného přesvědčení, žádného velkého závazku, dokonce ani žádné obtížné morální volby. Stačil jen formální souhlas se sovětskou okupací a alespoň tiché schvalování základních cílů normalizace: připravenost vzdát se všech ideálů a vznešených vizí a dostatečná pružnost v přizpůsobování se nové situaci.

Vládnoucí moc jednoduše nabídla ovládaným jistý druh „společenské smlouvy“: relativně klidný soukromý život, a dokonce jisté osobní výhody výměnou za loajalitu vůči režimu, za ochotu přijmout jeho koncepci politiky a chápání role veřejného prostoru v „socialistické“ společnosti. Zde jako by historie totalitarismu opsala kruh. Začínala kritikou „buržoazního“ ideálu osobních svobod a liberálního požadavku svobody neúčastnit se politiky. Komunističtí revolucionáři inspirováni marxisticko-leninskou ideologií chtěli revolučním činem urychlit „odumírání“ stávajícího „vykořisťovatelského“ státu a nahradit ho politickým řádem nového typu, novou formou správy lidských záležitostí.

Ovšem to, co jejich učedníci a dědicové získali poté, co síla ideologických premis a jejich politické nadšení kvůli změnám historickým okolnostem „vyhasly“, se velmi lišilo od původně deklarovaných záměrů otců zakladatelů. Místo společnosti uvědomělých budovatelů socialismu tu měli společnost ustrašených

Originalita Havlova vnímání „vzrálého či pozdního totalitního systému“ československých 70. a 80. let spočívá v jeho jedinečné schopnosti nabídnout autentickou analýzu této – někdy hrůzné, jindy jen směšně absurdní – metamorfózy.

Především naprosto zmizel původní revoluční charakter totalitní vlády. I když se ideologicky nekompromisně držela původního učení, současně opustila dřívější úmysl přetvořit stávající společenský a politický řád podle marxisticko-leninského plánu. Vytýčila si jiný, daleko „skromnější“ cíl: své sebe-

zachování. Namísto stalinistických revolucionářů, kteří v 50. letech praktikovali politiku otevřeného násilí proti poraženým společenským třídám (které měly být fyzicky likvidovány), se v čele znormalizovaného Československa objevili bezpátevní oportunisté, kteří neměli větší ambice než za každou cenu zůstat u moci. S výjimkou poměrně malé skupinky „kontrarevolucionářů a revizionistů“, kteří zasluhovali exemplární potrestání, měla být všem ostatním nabídnuta možnost uchovat si pohodlí a relativně zajištěnou a klidnou existenci.

měšťáků, jakousi levnou, ale tisíckrát horší imitací onoho „prohnilého“ a údajně zastaralého „buržoazního“ politického režimu.

POUČENÍ Z KRIZOVÉHO VÝVOJE

Symptomatickým dokumentem doby se stalo *Poučení z krizového vývoje*,²³ od kterého se měla odvíjet veškerá normalizační politika. Toto bylo v kostce jeho poselství:

1) Jakýkoliv pokus liberalizovat socialistický systém a reformovat jeho formu vlády je nutno považovat za nebezpečný, potenciálně destabilizující, a proto principiálně nepřipustný.

2) Vedoucí úloha komunistické strany je nespochybnitelná a vyplývá ze zákonitého směřování lidských dějin. Ti, kteří by chtěli toto „vědecké poznání“ historického materialismu veřejně vyvracet, jsou naivkově a blázni. Ať si doma klidně každý myslí své, ale ve veřejném vystupování se této nezměnitelné realitě musí přizpůsobit.

3) V období reálného socialismu politika nemůže být chápána jako sféra lidské odpovědnosti a aktivity, ale jako druh rituálu. Jejím hlavním cílem je chránit společnost před jakoukoliv změnou, udržovat ji ve stavu, v němž se již nachází a bude nacházet („se Sovětským svazem na věčné časy a nikdy jinak“).

4) Je zcela normální, a tudíž přijatelné, že za daných okolností ne každý musí být „třídně uvědomělý“, tj. nemusí mít ambice či žaludek být politicky aktivní. V tomto případě se od něj pouze očekává, aby se staral o své a držel se od politiky dále.

Není pochyb o tom, že takováto „liberalizace“ totalitarismu, nabídnutá normalizační „společenskou smlouvou“, činila život zotročených národů

nepoměrně snesitelnějším, než jak tomu bylo v jeho původní revoluční verzi. Současně se tak dělo za cenu dalšího zotročování. Společnost, v níž se ustavil vyspělý či pozdní totalitní systém, sice již nebyla decimována revoluční vládou teroru a rozhodně v ní nevládli jakobínští revolucionáři. Některým „socialistickým“ vládám střední Evropy se dokonce podařilo nabídnout obyvatelstvu docela snesitelné životní podmínky. Ale to na druhé straně neznamenal, což je i zásadní poselství Václava Havla, že by obyvatelé světa „reálného socialismu“ byli uchráněni destruktivních účinků všudypřítomného „záření totality“.

Českoslovenští občané byli celkem slušně živeni a většinou ani příliš nestrádali. Kolektivně však jako by trpěli podivnou nemocí, kterou Havel přirovnal k astmatu.

Život ve znormalizované československé společnosti byl na jedné straně docela normální, ale současně podivně zdeformovaný. Její členové neznali svobodný veřejný prostor, nenabízel se jim ideologicky nepokřivený jazyk, v němž by bylo možno věčně diskutovat o relevantních společenských problémech, formulovat a posuzovat nové politické myšlenky. Politika v původním smyslu byla člověku, pokud nebyl stranickým funkcionářem, totálně zapovězena a v důsledku toho jako by úplně vymizela z jeho světa, jsouc pouze imitována na stranických sjezdech a rituálně připomínána při příležitosti oslav toho či onoho úspěchu socialistické výstavby či nejrůznějších výročí.

Českoslovenští občané byli celkem slušně živeni a většinou ani příliš

nestrádali. Kolektivně však jako by trpěli podivnou nemocí, kterou Havel přirovnal k astmatu, jehož symptomy popsal takto: „*Není tedy pravda, že se tu neválčí a nevráždí. Zdejší války a vraždění mají jen jinou podobu: ze sféry pozorovatelných životních a společenských dějů jsou přesunuty do šera jejich nepozorovatelné vnitřní destrukce. Jedinečnou, absolutní, tak říkajíc ‚klasickou‘ smrt přiběhů (při vši své hrůze vždycky ještě nějak záhadně schopnou dávat lidskému životu smysl) jako by zde vytlačovala pomalá, nenápadná, sice nekrvavá a nikdy zcela absolutní, zato však děsivě všudypřítomná smrt ‚ne-dění‘, ‚ne-přiběhu‘, ‚ne-života‘ a ‚ne-času‘. Jakési podivné kolektivně smrtící – nebo přesněji: umrtvující – sociální a historické znicotnění. Toto znicotnění ruší smrt jako smrt, a tím i život jako život: život člověka se mění v jednotvárné fungování součástky velkého stroje a jeho smrt v její vyřazení z provozu.*“²⁴

Havel na jedné straně nepochybně odhaluje novou pravdu o skryté podstatě totalitní vlády a o jejím „přirozeném“ směřování – uzavřenou totalitní mysl v každodenní realitě reálného socialismu; nekonečný konformismus a beznadějnou bezmyšlenkovitost jeho protagonistů, kteří jsou s to propůjčit se k čemukoli. Ale na druhé straně se v jeho osobitém popisu znormalizované společnosti dostává ke slovu i disidentská existenciální revolta proti této realitě, jež v 70. a 80. letech nejen propukla u nás, ale začala se jako náказа šířit ve všech zemích sovětského bloku. Promlouvá zde svědectví o boji disidentů s „nicotou“ a společenskou ztrátou paměti, kterou normalizační režim systematicky stimuloval, ale také o zásadní nejistotě a zranitelnosti, které tento projekt od samého počátku až do konce doprovázely.

23 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce o aktuálních otázkách jednoty strany* schválená na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970. Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, Praha 1971.

24 HAVEL, Václav: *Příběh a totalita*, s. 240–241.

POCHOPIT PODSTATU TOTALITNÍCH HNUTÍ

Jak již bylo uvedeno, totalitní hnutí se objevila v Evropě po první světové válce. Tento první celoevropský vojenský požár po dlouhém období relativního míru a prosperity (které začalo v roce 1815, když Vídeňský kongres předních evropských států ukončil desetiletí zmatků a nepokojů, jež rozpoutala Francouzská revoluce) byl vskutku epochální událostí. Po jeho skončení se nezměnila jen politická mapa Evropy, ale také celkové myšlenkové klima na kontinentu. Evropská politika po Pařížské mírové konferenci (1919–1920) se vyvíjela v prostředí, které se radikálně lišilo od předválečného období, od onoho „světa včerejška“ popsaného ve slavné autobiografii Stefana Zweiga (*Die Welt von Gestern*. Hamish-Hamilton – Bermann-Fischer, London – Stockholm 1942).

Na rozdíl od oné báječné a v mnoha ohledech omamné a svůdné *Belle Époque*, kterou evropská společnost prožívala před první světovou válkou, poválečná éra přiměla Evropany uvědomit si velmi odlišnou realitu. V první řadě zmizel uvolněný, sebevědomý eurooptimismus, který doprovázel evropskou politiku po celé 19. století. Čtyři miliony příslušníků evropské střední třídy usmrčených na válečných frontách nebyly jedinými oběťmi prvního celoevropského konfliktu po devadesáti letech stability na kontinentu; obětí se stala i ústřední politická myšlenka evropské modernity: myšlenka pokroku.

Dvacáté století se „nepochybně stalo, jak předpokládal Lenin“, píše

Arendtová v úvodní větě své studie o násilí, „*stoletím válce a revolucí, tedy stoletím násilí, jež se dnes považuje za jejich společného jmenovatele.*“²⁵ Stalo se stoletím, kdy se evropská civilizace místo vedení světa k lepší budoucnosti sama ocitla ve smrtelném nebezpečí, ohrožována totalitním pokusem o dobytí a celkové ovládnutí světa. Stalo se stoletím, které podkopalo a radikálně zproblematizovalo samotné základy evropské moderní civilizace.

„*Naše budoucnost nikdy nebyla tak nepředvídatelná, nikdy jsme tolik nezáviseli na politických silách, od nichž nelze s důvěrou očekávat, že se přidrží pravidel zdravého rozumu a vlastního zájmu – které posuzovány podle měřítek jiných století vypadají jako čiré šílenství. Jako by se lidstvo rozdělilo na ty, kdo věří v lidskou všemohoucnost (kdo si myslí, že všechno je možné, jestliže člověk ví, jak zorganizovat masy), a na ty, pro které se bezmocnost stala hlavní zkušeností jejich životů.*“²⁶

Pochopit podstatu totalitarismu předpokládá především nutnost uvědomit si, že přes všechny protikladné postoje z hlediska nezbytného výsledku historického procesu „*jsou pokrok a zkáza dvě strany téže mince*“²⁷ že úkolem není držet se jednoho, či druhého a stát se buď přesvědčeným optimistou, nebo naopak prorokem zoufalství, ale osvobodit naše myšlenky od pověry, že všechny věci v lidském světě jsou nakonec určovány „*dějinnou nutností*“.

Arendtová usilovala o pochopení situace, v níž se lidé nachází, aby mohli znovu získat vhled do toho, co sami dělají – pochopení, které míří k obnově původního svobodného,

spontánního charakteru politické činnosti a vrací lidskému konání důstojnost a sílu. Pochopit onen totalitní pokus o dobytí světa a celkovou dominanci neznamena jen studovat určité soubory empiricky pozorovatelných faktů – politických a sociálních systémů, metod prosazování státní moci, spontánně vzniklých světonázorů a obecných přesvědčení, oficiálních státních ideologií a tak dále a tak dále –, ale především být připravený přijmout od Boha ten největší dar, který si člověk může přát: „*pochopení, za co se modlil ve svém srdci král Šalamoun [...] božský dar jednání, schopnost být počátkem, a tudíž být schopen činu.*“²⁸

Před uhranutím či prokletím, jimž nás století totalitarismu vydalo napospas, nás nezachrání zásah zvenčí či shora, ale naše vlastní schopnost představivosti, „*která jediná umožňuje spatřovat věci v jejich náležité perspektivě a je dostatečně silná umístit to, co je příliš blízko, do určité vzdálenosti tak, abychom to viděli a pochopili bez předpojatosti a předsudků, abychom byli dostatečně štědrí k přemostění propastí vzdálenosti, dokud neuvidíme a nepochopíme všechno, co je od nás příliš daleko, jako by to byla naše věc. [...] Bez tohoto druhu představivosti, která je vlastně porozuměním, bychom nikdy nebyli schopni se ve světě zorientovat. Jsme současníky pouze do té míry, kam dosáhne naše porozumění.*“²⁹

STÁLE AKTUÁLNÍ HROZBA

Dvacáté století skončilo a všechny tři varianty totalitní formy vládnutí, které se v Evropě objevily v jeho průběhu, totiž italský fašismus, německý

²⁵ ARENDT, Hannah: *On violence*. Hartcourt, Brace and World, Inc., New York 1970, s. 3.

²⁶ ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I–III*, s. 9.

²⁷ Tamtéž, s. 10.

²⁸ ARENDT, Hannah: *Understanding and Politics*, s. 322.

²⁹ Tamtéž, s. 323.

Ruská imperialistická invaze na Ukrajinu dokazuje, že totalitarismus je stále aktuální téma (foto: Profimedia)

nacismus a sovětský komunismus, jsou dnes minulostí. Nicméně zkušenosti, které lidstvo za první desetiletí nového milénia získalo, nám dávají jasný signál: ještě není po všem. Od počátku 21. století stojí otevřené společnosti, které se původně ustavily uvnitř západní civilizace a zdomácněly i v neevropských kulturách, před novými nepřáteli a hrozbami.

Ani ve věku globalizace myšlenka totální nadvlády neztratila na své síle. Ona velká diskuse na toto téma, jež by objasnila naše současná dilemata, tedy debata, kterou jsme se zde snažili sledovat od počátku totalitarismu ve dvacátých letech minulého století ke konečnému kolapsu

sovětského impéria a pádu Berlínského zdi, zkrátka musí pokračovat. Výzva Hannah Arendtové v reakci na hrůzy druhé světové války, totiž že „*lidská důstojnost potřebuje novou záruku, kterou lze nalézt jen v novém politickém principu, v novém zákoně na zemi*“,³⁰ je dnes stejně významná, jako byla před více než padesáti lety, kdy ji autorka formulovala.

Dodnes na světě existují místa (například Kuba či Severní Korea), kde komunistický duch je stále silně přítomen a účinně blokuje jakoukoli změnu.

Je také pravda, že Ruská federace se vrátila k politickému dědictví po Sovětském svazu a stala se vedoucí světovou revizionistickou mocností.

Současné kroky ruské vlády v čele s Vladimírem Putinem, z jehož rozhodnutí 24. února 2022 ruská vojska napadla Ukrajinu a zahájila agresivní válku – oficiálně nazvanou ruskou propagandou „speciální vojenskou operací“ vedenou za účelem „neutralizace, demilitarizace a denacifikace“ Ukrajiny –, ukazují, že totalitní sklony mají v největší zemi planety stále velký potenciál bez ohledu na to, že Leninem hlášená komunistická ideologie, která dala Sovětskému svazu vzniknout, je mrtvá a určitě nebude znovu oživena.

V dnešním světě můžeme pozorovat i pokusy o ideologicky inspirované „revoluční“ transformace, například

30 ARENTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*, s. 11.

projekt „bolívarovského socialismu pro 21. století“ Huga Cháveze a jeho nástupce Nicoláse Madura ve Venezuele, které nesou známky toho, že jsou nejen inspirovány z Evropy importovanou ideologií, ale mají i specifické latinskoamerické rysy.

A konečně je tu i verze autokratického způsobu vlády v Čínské lidové republice kombinující prvky evropského komunismu s originálními duchovními zdroji předeuropejské čínské civilizace. Je to právě tato země, jež díky svému velmocenskému postavení v dnešním multipolárním světě více než cokoli jiného dokazuje, že totalitarismus není jen záležitostí minulosti, a tedy tématem pro historiky, a že totalitní forma vlády, kombinovaná s aspiracemi na světovládu, má stále velký smrtící potenciál pro budoucnost lidstva, která se dnes zdá být otevřenější a mnohem nejistější, než jak jsme byli v moderní epoše – která věřila v pokrok, v to, že lidské věci se svou vlastní povahou nutně mění k lepšímu – zvyklí.

Avšak právě pro toto velké znejistění budoucnost lidstva nesmí v žádném případě být přenechána hlasatelům totalitarismu, ať už takové či onaké provenience. Je principiálně otevřená, a není tudíž diktována zákony dějin, jak tvrdili sovětské komunisty při budování beztrždní společnosti, či darwinovským biologickým učením o přežití nejschopnějších, které němečtí nacisté transformovali ve vražednou ideologii vládnoucí nordické rasy. Není ani v rukou těch, kdo se domnívají, že mají pro své vládnutí „mandát nebes“, jak tomu bylo v případě čínských císařů, jejichž imperiální odkaz si osvojili čínští totalitní vládcové ohánějící se vedoucí úlohou komunistické strany.

Tváří v tvář nejistotám, které nyní vytvářejí horizont našeho každodenního života, nám zbývá ještě jedna naděje: že přese všechno bude vždy existovat alespoň nějaký prostor pro naše vlastní jednání; že nebudeme nuceni jen „koordinovat“ své chování s měnícími se vnějšími okolnostmi, jak to dělala většina obyvatel Sovětského svazu v jeho téměř pětadesátileté historii a velká většina Němců od roku 1933, kdy se Hitler dostal k moci, až do konce druhé světové války a jak to příslušníci všech národů postižených totalitním morem (pochopitelně až na čestné výjimky) činí dodnes.

Jsmen nejen svobodnými, svébytnými individui majícími svá nezcizitelná práva, která musí být druhými respektována a institucemi našich suverénních národních států ochraňována, ale současně s nimi přejímáme i univerzální odpovědnost za svět, v němž žijí nejen svobodní, ale i zotročení lidé

Realita, před kterou nemůžeme uniknout, je prostě taková: v dějinné situaci na počátku třetího desetiletí 21. století už zkrátka nejsme jen občany našich národních států, kteří se mohou plně spoléhat na „společenskou smlouvu“, jež mají uzavřenou se svými vládami tak, jak ji kdysi koncipovali moderní političtí myslitelé. Ať už se nám to líbí, či nikoli, současně jsme dnes i kosmopolity, tj. světoobčany. Můžeme být Američany, Čechy, Němci, Japonci nebo příslušníky jakéhokoliv jiného národa

či národnosti, které se dosud mohou právem považovat za součást svobodného světa, ale zároveň nemůžeme opomenout základní fakt, že jsme v první řadě lidmi, živými bytostmi obdařenými rozumem, jak zní stará řecká definice. Že jako takoví jsme nejen svobodnými, svébytnými individui majícími svá nezcizitelná práva, která musí být druhými respektována a institucemi našich suverénních národních států ochraňována, ale že současně s nimi přejímáme i univerzální odpovědnost za svět, v němž žijí nejen svobodní, ale i zotročení lidé. Že jako svobodným je nám zároveň uložena povinnost bedlivě zkoumat vše, co se okolo nás děje, kriticky o tom přemýšlet a nepodléhat jakkoli vědecky se tvářícím ideologiím; vstupovat do veřejného prostoru, otevřeně v něm komunikovat i s těmi, kteří nesdílí naše názory, a vést s nimi dialog; nenechat se svádět nejrušnějšími populisty a nepodvolovat se proměnlivým společenským náladám.

Jen tak totiž můžeme zůstat sami sebou s nadějí, že se nám podaří svou svobodu si uchovat i v nejisté budoucnosti a se ctí obstát tváří v tvář oné hrozbě, kterou totalitarismus se svou děsivou minulostí pro nás představuje i dnes.

MARTIN PALOÚŠ (1950), někdejší disident a signatář Charty 77, bývalý náměstek ministra zahraničních věcí (1998–2001), velvyslanec ČR v USA (2001–2005) a při OSN (2006–2011). Aktuálně působí jako ředitel projektu Václav Havel Program for Human Rights & Diplomacy na Florida International University v USA. Od roku 2018 je členem Rady Ústavu pro studium totalitních režimů.